

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR PEDAGOGIK OCH SPECIALPEDAGOGIK

RIPS: Rapporter från Institutionen för pedagogik och specialpedagogik, nr 4

Resan till Bulgarien

En berättelse om ett internationellt utbildningsutbyte,
dess organisering och förmågor som frigörs

Ingrid Henning Loeb

Resan till Bulgarien.

En berättelse om ett internationellt utbildningsutbyte,
dess organisering och förmågor som frigörs.

Ingrid Henning Loeb

2012

GÖTEBORGS UNIVERSITET
INST FÖR PEDAGOGIK OCH SPECIALPEDAGOGIK

RIPS: Rapporter från Institutionen för pedagogik och specialpedagogik, nr 4

© Författaren 2012. Alla rättigheter förbehålls.
Omslag, layout och sättning: Marianne Folkesson Lang

RIPS: Rapporter från Institutionen för pedagogik och specialpedagogik, nr 4

ISBN: 978-91-86857-07-3 (pdf)
URL: <http://hdl.handle.net/2077/31791>

RIPS är en digital skriftserie, startad 2011, som ges ut av Institutionen för pedagogik och specialpedagogik vid Göteborgs universitet och publiceras som Open-Access via GUPEA (Göteborgs universitets publikationer – Elektroniskt arkiv).

Ansvarig utgivare: Författaren.

Redaktion: Sverker Lindblad (FD, professor) och Girma Berhanu (FD, docent).
Redaktionssekreterare: Marianne Folkesson Lang

<http://www.ips.gu.se/forskning/publikationer/rips>

Innehållsförteckning

Resan till Bulgarien. En berättelse om ett internationellt utbildningsutbyte, dess organisering och förmågor som frigörs	5
Inledning	6
Forskningsintresse, teori och metod	7
Om omvandlingen från IV till IM	10
Organisering för internationella utbyten	11
Elevernas erfarenheter och mina observationer	16
Sammanfattande slutsatser om den lyckade resan ... och några tips!	18
Referenser	20

Resan till Bulgarien.

En berättelse om ett internationellt utbildningsutbyte, dess organisering och förmågor som frigörs

Det här är en analys om en utbytesresa som veterligen betydde mycket för de svenska ungdomar som var med. Det är också undersökning av hur ett lärarlag jobbar med utbytesresor, varför man valt att göra det, hur de organiseras: såväl förberedelserna som genomförandet. Den ansats som valts betecknas vanligen som berättelseforskning, eller narrativa studier. Det är en forskningstradition som lämpar sig väl för fallstudier. En berättelse i denna tradition bygger på händelser som levandegörs och som sätts samman så att dessa delar tillsammans skapar en helhet och med en intrig som kan säga något (jfr Polkinghorne, 1987; Czarniawska, 2004) – om sociala sammanhang, om den tid vi lever i, om människors villkor. Sådan gestaltande forskning ger också möjlighet till inspiration, kritisk reflektion och diskussioner, vilket är en avsikt med denna publikation.

Syftet med denna fallstudie har varit tudelat: att beskriva och analysera organiseringen av denna utbytesresa och att identifiera vad det är för förmågor som frigörs och organiseras genom ett sådant här utbytesprojekt. Det grundar sig i utbildningsfilosofen John Deweys argument om mål i utbildning, som formulerade i *Demokrati och Utbildning* (1916/1999). Han formulerar det så här: ”Ett mål måste kunna över sättas till en metod som samverkar med elevernas aktiviteter. Det måste klargöra vilken miljö som behövs för att frigöra och organisera deras förmågor.” (ibid. s.149). Studien är en del av ett större projekt finansierat av Vetenskapsrådet, med forskningsintresset att synliggöra och analysera organiseringen av lärmiljöer inom före detta Individuella programmet och nuvarande introduktionsprogram.¹

---

¹ SESAN – Successful Educational Settings as Action Nets (2009-2013).

Inledning

Ibland hamnar man i de mest fantastiska sammanhang. Jag, fem elever och deras lärare åkte på ett internationellt utbytesprojekt med ungdomar från fem länder till Trigrad i Bulgarien, en by som ligger högt uppe bergen i gränstrakten till Grekland. Vi, letter, slovakar, portugiser och våra värdar bulgarerna möttes på Sofias flygplats och åkte tillsammans i en buss – mot bergen. Det var sex personer från varje land, inklusive var sin 'teamleader', och arrangemanget var ett projekt genom EU-programmet Ung och aktiv i Europa.²

Det var i slutet av mars och Bulgarien hade haft en kaotisk vinter med stora mängder snö och översvämningar. Bussen slingrade sig upp, upp. Vyerna var spektakulära men vägarna blev bara smalare och mer och mer isiga. Snön låg halvmeterdjup på de branta bergssluttningarna. Jag som är höjdrädd försökte bita ihop - jag kände inte eleverna särskilt väl och var ändå 50+. Det skulle vara pinsamt om den medföljande forskaren satt och ojade sig. Det mörknade. När vi kom till en smal ravin med namnet "The Devil's throat cave" körde bussen fast i isen. Någon berättade att den grotta som låg inne i berget bakom oss var där Orpheus enligt myten förlorade sin Eurydike – och där fanns Europas högsta underjordiska vattenfall på 42 meter. Men chauffören visade sig vara mycket skickad, han fick loss bussen och en stund senare var vi framme vid hotellet där vi tillsammans skulle tillbringa en vecka.

I läroplanen för gymnasieskolan 2011 - under rubriken Förståelse och medmänsklighet – står att internationella kontakter och utbildningsutbyte med andra länder ska främjas. Denna ambition var också framskriven i den tidigare läroplanen Lpf94. Under 1990-talet tilltog internationella utbyten, med delfinansiering från Skolverket eller genom EU-projekt såsom Comenius och Da Vinci. Någon kartläggning av gymnasieskolors internationella utbyten under senare år finns inte publicerad – den senaste rapporten har drygt tio år på nacken: *Upplev och utforska* – om internationella utbyten i skolan (Skolverket, 2001). Rapporten bygger på de internationella utbyten som Skolverket beviljade medel för under åren 1997-1999. Där framgår att två tredjedelar av utbytena genomfördes på gymnasienivå och av dessa var 48 procent inom studieförberedande program, resten i olika yrkesförberedande program. Något internationellt utbyte inom det individuella programmet finns inte redovisat. Även om denna kartläggning gjordes för mer än tio år sedan är nog bilden i stort sett likadan: internationella utbyten inom dagens introduktionsprogram är ovanliga.

Också vad det gäller forskning är det begränsat med studier om internationella utbyten i gymnasieskolan. Undantaget Mikael Wingårds licavhandling (Wingård, 2011) har jag inte funnit några studier. Wingårds avhandling bygger på intervjuer med lärare som deltagit i internationella skolsamarbeten med sina elever, och där undervisningsinnehållet varit miljöfrågor eller frågor om hållbar utveckling. Det har dock inte varit elever från individuella programmet som deltagit i det som redovisas. Resultaten som läggs fram om elevers positiva personlighetsutveckling och deras inblickar i andra länder har dock bäring på vad som är centralt för denna berättelse.

---

² <http://www.ungdomsstyrelsen.se/kat/0,2070,1429,00.html>

De ungdomar och den lärare jag åkte med var från introduktionsprogrammen (IM) vid en av de lärmiljöer som vi följt i ett forskningsprojekt (se nästa kapitel).³ Ungdomarna från de andra länderna gick antingen på universitet, i reguljär gymnasieutbildning eller så var de engagerade i olika lokala projekt. Den portugisiska gruppen bestod exempelvis av en ledare och ungdomar som var volontärer vid en filmfestival. De var för övrigt alldeles uppspelta över all snö, som de inte var vana vid. Flera nätter vaknade jag till när de åkte stjärtlapp i en backe utanför mitt fönster och skrek av lycka eller något annat slags affekt.

Forskningsintresse, teori och metod

Resan som jag gjorde och som denna rapport handlar om, är en del av ett forskningsprojekt – VR-finansierat - där vi följt lärmiljöer inom Individuella programmet (IV), före, under och efter reformen Gy2011. När vi sökte och fick våra forskningsmedel var IV:s framtid höljd i dunkel. IV hade pekats ut som ”det svenska skolväsendets egentligen allra mest misslyckade insats” (Jan Björklund i Ekots nyhetssändning 2008-03-28). Folkpartiet hade under flera år argumenterat för att IV skulle avskaffas och ersättas med ett tionde skolår. Vi såg det som mycket viktigt och intressant att följa processen med omvandlingen av IV till ’något annat’. Trots uppmärksamheten och kritiken fanns endast några få forskningsstudier – tre avhandlingar - om IV: Hultqvist (2001), Hugo (2007) och Skott (2009). Samtliga fokuserar det pedagogiska dilemma med utbildning för obehöriga elever men från olika ingångar. Hugos avhandling är praxisnära och med en fenomenologisk utgångspunkt: han följde en klass, lärarnas undervisning och elevernas lärande under tre år. Hultqvists och Skotts avhandlingar rör mer övergripande utbildningspolitiska frågeställningar och motsättningen mellan visionen av ’en skola för alla’ och differentieringen av elever, samt hur detta hanteras och tar sig i uttryck i olika lokala sammanhang – kommuner och skolor.

Våra studier triggades av den mediala ’eländesrapporteringen’ av IV och den reform som stod för dörren. Vi hade hört om ett antal IV med gott rykte: lärmiljöer med fina elevutvärderingar, de ansågs viktiga av olika aktörer, och de hade bra närvaro. I vår ansökan argumenterade vi för att se sådana faktorer – och alltså inte bara betyg – som framgångsmått. För detta hade vi stöd i internationell utbildningspolicy. OECD skriver exempelvis: ”Utbildningens mångfaldiga målsättning ska erkännas, istället för att fokusering sker enbart av ekonomiska eller resursrelaterade mål.” (OECD, 2004:5). I såväl läroplanerna från 1994 som 2011 finns många andra mål. Exempelvis i avsnittet ’Normer och värden’ är några av målen att eleverna utvecklar sin förmåga att göra och uttrycka medvetna etiska ställningstaganden grundade på kunskaper och

³ VR/UVK: Framgångsrika lärmiljöer som handlingsnät. Ungdomarna har givits andra namn i artikeln och ur intervjuerna framgår inte, med ett undantag, vem som säger vad. De har gett sitt godkännande till upplägget.

personliga erfarenheter, att respektera andra människors egenvärde, att ta avstånd från att människor utsätts för förtryck och kränkande behandling.

Forskningsintresse i projektet - som startade våren 2009 och som ska avslutas 2013 - har varit att under tiden före, under och efter reformen Gy2011 undersöka en handfull sådana framgångsrika lärmiljöers organisering och pedagogik inom IV och vi har utgått från en enkel fråga: ”Vad är det som försiggår?”⁴ Genom att studera organisering och pedagogik under en reformeringsperiod kunde vi få värdefull kunskap dels om vad det är för slags framgångar vi kan identifiera, dels om vad reformens konsekvenser blir för dessa lärmiljöer och eleverna där.

Våra studier har varit inspirerade av teorier om organisering (Czarniawska, 2005) och metoder för att studera organisering. Det har för vår del inneburit etnografiska fältstudier med deltagande observation om hur lärare undervisar i klassrum, men och också skuggning (Czarniawska, 2007; 2011). Skuggning innebär som det låter att vara något hack i häl (eller strax bredvid...) för att följa och kunna analysera handlingar och handlingar. Det kan vara en person som skuggas men likaväl ett objekt (t ex en åtgärdsplan eller en redovisningsrapport) - eller som i detta fall en utbytesresa. Skuggning ger rika möjligheter att studera vad som försiggår, och att analysera hur handlingar och aktiviteter är sammankopplade i vad som med denna teoretiska ansats kallas för ”handlingskedjor” eller ”handlingsnät” (Czarniawska, 2005; Lindberg & Czarniawska, 2006). Handlingar kopplar till andra handlingar och skapar och åter-skapar ’kedjor’ eller ’nät’. Med det här perspektivet ses organisering som något som ständigt görs – organisering är aldrig färdigorganiserat. Handlingar kopplas till andra handlingar och då sådana procedurer återkommande upprepas skapas institutionalisering – vilket inbegriper proceduriella handlingar och rutiner. Med skuggningen av utbytesresan ville jag studera och analysera hur ett framgångsrikt koncept som detta organiseras, vad det är för ’upprepande handlingar’ och vad det är för kopplingar eller kopplanden som görs. Kopplanden kan ha olika baser och Lindberg (2002) urskiljer kognitiva kopplanden, känslomässiga och mimetiska (imiterande).

Centralt för detta organisationsteoretiska perspektiv är relationen mellan kopplanden och det som kallas översättning. Som formulerat av Lindberg: ”Översättning innebär i det här sammanhanget inte en strikt språklig process utan omfattar också symboler, handlingar och objekt; dvs allt som *sätts över* i en annan tid eller rum. Det betyder att ord kan översättas till objekt, till handling och/eller till andra ord. Likaså kan översättning ske i omvänd ordning, dvs handlingar och objekt kan översättas till ord.” (Lindberg, 2003, s. 4). I analysen av utbytesresornas organisering och denna specifika utbytesresas förberedelser kommer begreppen ovan att användas.

Den pedagog som vi influerats av för dessa studier och för analys är John Dewey. Deweys kunskapsteori implicerar, precis som i organisationsteorin beskriven ovan, en metodologi med en öppen och undersökande hållning att studera vad som försiggår i pedagogisk verksamhet – en ”inquiry” av situation och kontext. Deweys tankar om utbildning och utbildningens funktion har också högsta relevans för våra studier. Ett utav hans huvudargument är att den pedagogiska processen inte har ett mål bortom

---

⁴ I en annan del av projektet har också grundläggande vuxenutbildning varit studieobjekt.

sig själv utan att den är sitt eget mål (Dewey, 1916/1997, s. 88). Det öppnar för en bred analys om hur lärande organiseras för elever som är obehöriga till nationella program.

Andra argument från Dewey är att ”en demokrati är mer än en styrelseform, den är i första hand en form av liv i förening med andra, av gemensam delad erfarenhet” (ibid. s. 127). Grunden för ’den stora gemenskapen’ ska enligt Dewey utvecklas i skolan och detta genom delaktighet i demokratiska processer. På så sätt kan frågor om deltagande och interaktion inte separeras från ’pedagogiken’, menar Dewey. Det internationella utbytet som vi deltog i där ungdomar från fem länder inom EU under en knapp vecka skulle utbyta tankar och dela erfarenheter om möjligheter och problem för ungdomar inom EU kan verkligen ses som en lärandesituation i Deweys anda.

Ett annat av Deweys centrala argument är att mål och medel är intimt sammanflätade i situationer, i aktiviteter, och han formulerar det så här: ”Ett mål måste kunna översättas till en metod som samverkar med elevernas aktiviteter. Det måste klargöra vilken miljö som behövs för att frigöra och organisera deras förmågor.” (ibid. s.149). I den lärmiljö som är i fokus här är aktiviteter utanför skolan, som utflykter och dagsresor, återkommande inslag under skolåret. Utifrån Deweys argument kan man säga att det är en av läroplanens olika ’metoder’ för att uppnå mål om delaktighet. Med teorin om handlingsnät som grund kan man säga att det bland annat är genom sådana återkommande sociala aktiviteter som eleverna kopplas till sin lärmiljö. Men utflykter är inte bara en metod för att skapa delaktighet, det är också en metod för läroplanen att skapa och ge erfarenheter som är nya för många elever: som att åka skidor eller att paddla. Att delta i internationella utbyten är en del av denna synsätt, programansvarig förklarade för mig hur resorna är en otrolig möjlighet: ”Vi tycker att sådana utbyten som Ung och aktiv i Europa är en otrolig möjlighet för våra elever att utvecklas och att växa. Man vidgar sina vyer och perspektiv – och man ser andra sätt att tänka och leva. För en del blir det en vändning som förändrar en för livet.” Syftet med denna rapport knyter an till de teoretiska ramverken för våra studier och är tudelat; att beskriva och analysera organiseringen av denna utbytesresa, och att identifiera vad det är för förmågor som frigörs och organiseras genom ett sådant här utbytesprojekt.

Andra artiklar från detta forskningsprojekt har behandlat hur läroplanen organiserar sig för att försvara sin verksamhet inför kommunens omorganisering inför den stundande reformen (Henning Loeb och Lumsden Wass, 2011), detaljerade studier av interaktioner mellan lärare och elever (Hill, 2012) samt hur ett utav de nya programmen inom IM – Yrkesintroduktion – tar olika form i olika lärmiljöer (Henning Loeb & Lumsden Wass, 2012). Här är alltså fokus på ett ’framgångsrikt koncept’ som stått sig över tid i en av lärmiljöerna – internationella utbyten. Vi hade blivit rekommenderade att titta närmare på detta IV av en rektor i en annan kommun som sa: ”De har ett läroplan som jobbar mycket seriöst och mot många olika mål.” Vi tog kontakt med dem senhösten 2009 och åkte dit. När vi kom in i deras korridor såg jag tavlor med bilder från olika resor och diplom från olika utbyten. Det var tydligt att det här var en av lärmiljöns olika erbjudanden som ”frontades”. Under de två första åren som vi följde lärmiljön genomfördes en resa varje vårtermin. När den tredje planerades bad jag att få följa med.

Resten av rapporten är strukturerad enligt följande. Först ges en kontext med redogörelse för förloppet hur IV blev fem introduktionsprogram och vad det i korthet innefattar. Därefter är utbytesprojektet i fokus, som en berättelse med olika delar. I den första delen fokuseras organiseringen av projektet fram till avfärd och denna del är influerad av organisationsteorin, redogjord för ovan. Här synliggörs den institutionalisering som skapats, hur rutiner byggts upp av läraryrket och hur eleverna på olika sätt förbereds och kopplas till resan. Programmet för veckan presenteras också här. Den andra delen bygger på elevernas erfarenheter av resan och mina observationer. Jag börjar bakifrån och denna del inleds med hur eleverna efteråt uttrycker sina erfarenheter av utbytesresan. Dessa mycket positiva samstämmiga berättelser och roliga minnen ställs därefter mot observationer som jag gjorde under resan, och jag ger exempel på händelser som på olika sätt var jobbiga och situationer som var krävande. Här finns en spännkraft och i denna del använder jag mig av argument och tankar från Dewey för analys.

Om omvandlingen från IV till IM

Vad hände med IV? Hur blev det IM? Under den inledande tiden för våra studier utreddes IV:s framtid. Gymnasieutredaren Anita Ferm kom fram till att i alla fall delar av IV skulle kunna förläggas till grundskolan (SOU 2008:27). Resonemangen byggde på att grundskolans dåliga resultat var grundskolans sak att åtgärda. Efter ytterligare utredande kom dock i september 2009 en departementspromemoria (U2009/5552/G) med förslaget om fem ”särskilda program” inom gymnasieskolan. Remissinstanser hade anfört olika skäl till att fortsätta bedriva utbildningen för obehöriga på gymnasieskolan och den fördjupade utredningen hade också funnit det vara den bästa lösningen. I propositionen till den nya skollagen (2009/10:165) var benämningen ”introduktionsprogram”, och samtliga fem var en del av gymnasieskolan. Argumentationen hade med tiden ändrats till ett behov av ”tydligare utbildningsvägar” (jfr också under rubriken ”Tydligare utbildningsvägar” till Skolverkets stödmaterial *Introduktionsprogram, 2012*). Dessa program bär benämningarna Preparandutbildning, Programinriktat individuellt val Yrkesintroduktion, Språkintröduktion och Individuellt alternativ. Våren 2011, inför Gy11 och sjösättandet av IM, anordnade Skolverket konferenser. Vid dessa lyftes ”de goda erfarenheterna” som gjorts inom IV fram som något som var viktigt att bevara och vidareutveckla inom IM. Tankegångarna och tongångarna hade således ändrats och såväl skollagen (2010:800, kap.17) som gymnasieförordningen (2010: 2039, kap.6) präglas av öppna skrivningar och stora möjligheter till lokal utformning av de olika programmen inom IM (jfr Henning Loeb & Lumsden Wass, 2012).

Reformen Gy2011 medförde dock genomgripande förändringar vad gäller ingångar och utgångar (jfr Forsberg, 2008; 2012) till gymnasieskolans nationella program. Ingångarna - behörighetskraven till de nationella programmen – höjdes till godkänt i

minst åtta ämnen för att komma in på ett yrkesprogram och godkänt i minst tolv ämnen för att komma in på ett högskoleförberedande program. Detta har inneburit att undervisning inom IM innefattar långt fler ämnen än svenska, engelska och matematik. IM blev också tillgängligt enbart för elever som var obehöriga för nationella program, undantag kan göras först efter att synnerliga skäl konstaterats av huvudmannen (2010:800, kap.17).

Med på denna utbytesresa var fem elever som alla var obehöriga för studier på nationella program: Tre var inskrivna som Preparandelever, en hörde till Individuellt alternativ och en till Språkintröduktion. Två gick i samma grupp, de andra i olika grupper.

Organisering för internationella utbyten

Detta var den femte resan som gjordes, sedan den första till England 2008. Lärarlaget fick idén om möjlighet till internationella projekt då de var på en informationsträff om EU-projektet Ung och aktiv i Europa. Tre av resorna har varit genom det projektet.

Under årens lopp har organisationen kring resorna upprepats så att de följer en rutinartad procedur och detta gäller också hur eleverna introduceras till idén om utbytesresorna. Redan när eleven kommer till lärmiljön och lärarna intervjuar honom/henne för att fastställa vilket av introduktionsprogrammen⁵ som eleven ska tillhöra, berättar de om lärmiljön och olika aktiviteter. De nämner då också utbytesresorna som något som man brukar göra under året för att ”så ett frö hos eleverna” – ”tror du det är något du skulle vara intresserad av?” När eleverna och deras föräldrar kommer på en informationsträff i början av terminen visas också olika filmer om aktiviteter som man har. En av de filmer som visas är om tidigare utbytesresor. På detta sätt skapas uppfattningar och känslor om utbytesresor, och en grund för känslomässigt och kognitivt kopplande (jfr Lindberg, 2002).

En av lärarna i lärarlaget har ett särskilt ansvar för att bevaka potentiella utbytesprojekt som dyker upp. (Det finns en webbplats där utbytesprojekt inom Ung och aktiv i Europa annonseras.) När läraren har hittat något som verkar intressant presenteras det på lärarlagsmötet, och man beslutar om det passar och man ska anmäla sitt intresse. Samma lärare har också under årens lopp sökt stipendier och andra externa medel så att resorna ska kunna genomföras. Medverkan i Ung och aktiv i Europa täcks av EU:s medel för projektet, och 70 % av resekostnaden också. De resterande 30 % av resekostnaden måste alltså finansieras.

Upplägget när en resa är på gång har utvecklats från hur man gjorde första året och varit desamma under de tre åren för våra studier. Det är en institutionaliserad handlingskedja som fått mig att tänka på grevinnan och ”Same procedure as last year,

⁵ tidigare före 2011-reformen: vilken IV-grupp.

James". Under veckoinformationslektionen informeras eleverna av sin klassföreståndare om den planerade resan. Eventuellt visas någon av filmerna från de tidigare utbytesresorna under de kommande lektionerna. De elever som är intresserade får fylla i en intresseanmälan. Samliga som gjort det blir sedan intervjuade av två lärare. När intervjuerna är klara har de intervjuande lärarna överläggning om vilka som ska få åka, de presenterar sedan detta för lärarlaget på veckomötet. Klassföreståndarna berättar på veckoinformationslektionen för eleverna vilka som beslutats få åka (samtliga klasser får alltså informationen vid samma tidpunkt). Någon vecka senare kallas dessa elever och deras föräldrar till ett informationsmöte med medresande lärare, där ramarna och upplägget för resan presenteras. Eleverna och medresande lärare har förberedelseträffar, elever säljer strumpor och underkläder och vinsten går till resan, några informationsbrev ytterligare mailas ut – och så bär det av.

Urvalsprocessen har också varit desamma under årens lopp. Dessa bygger på kriterier som eleverna blir informerade om: dels att man har skött sina studier och sin närvaro på ett sådant sätt så att de kan lita på att man kan representera skolan. Hänsyn tas också till om man inte varit på någon resa utomlands förut, eller väldigt få resor. Även spridning mellan grupperna vägs in, så att det inte är ett flertal från samma klass som åker. Balans mellan könen är också en urvalsfaktor. Eleverna får urvalsprocessen förklarade för sig, dels när de får information (dvs. innan de fyller i sin intresseanmälan), dels under intervjun. Urvalsprocessen är aldrig lätt, säger flera av lärarna. Det kan bli diskussioner mellan lärarna, där man har olika syn. Men, som jag fick förklarat för mig: "vi fattar ett beslut och får sedan stå för det".

Jag hade tagit del av denna institutionaliserade procedur under två vårterminer då jag varit på plats och under senare delen av hösten 2011 dök en utbytesmöjlighet upp som skulle äga rum i Bulgarien i mars 2012. Lärarlaget bestämde sig för att 'försöka köra' även om programmet möjligen såg lite avancerat ut. Rubriken löd "Integration processes in the EU in terms of global challenges". Proceduren rullade igång och 21 av de dåvarande drygt femtio eleverna fyllde i intresseanmälan. Jag var med på varje intervju, som varade ca 20 minuter.

Under intervjun förklarade lärarna vad en sådan här resa innebär i form av ansvar: hur alla som reser på en sådan här resa måste kunna lita på varandra, t ex att man passar tider. De berättade att det kan vara jobbigt – att man måste orka. De pratade också om att man under en sådan här resa representerar skolan, och att det betyder att man måste våga kommunicera på engelska och även att det innebär en del förberedande träffar. De förklarade att 70 procent av resan bekostas av EU och att IM har lite extra pengar som man har fått genom stipendier, men att eleverna förväntas sälja underkläder och strumpor för att bidra till reskassan. "Vad tror du – är det här något som du tänker att du kan klara? Det är ofta ganska långa dagar med ett program..." "Om vi kommer att behöva välja – varför tycker du att vi ska välja dig?" (underförstått: och inte en kompis)

Det var två killar och tre tjejer som skulle väljas, eftersom läraren var man och det skulle vara sex personer från varje land och lika många mellan könen. Efter intervjuerna var jag med på 'överläggningssmötet' som de två intervjuande lärarna hade. Diskussionen gick fram och tillbaks och det var inte helt givet vilka kriterier som skulle väga tyngst. De kom fram till ett förslag och lade sedan fram det på lärarlags-

möte. Efter det fattade beslutet gjordes en ändring då en av eleverna ersattes med en annan, vilket berodde på personliga skäl.

De elever som var med på resan var:

Abbe, en 17-åring som av olika skäl inte hade bra närvaro på grundskolan och missat några betyg. Hans mål var att komma in på Hotell- och restaurangprogrammet nästa läsår. Hörde till Preparandutbildning. Han hade aldrig flugit.

Ben, en 18-åring som hade kommit från Kina för dryga två år sedan och hörde till Språkintröduktion. Han har goda ämneskunskaper och läser delar av matte och fysikkurserna på Naturprogrammet. Hans engelska har ett rikt ordförråd.

Cilla, en 18-åring som gick sitt tredje år. Hon har haft jobbiga år i grundskolan, och är diagnostiserad ADHD. Åren på IV med personalen där är enligt henne själv de som hjälpt henne att tro på sig själv. Hon kommer att börja folkhögskola nästa år. Hörde till Individuellt alternativ.

Dunya, en 17-åring som kom till Sverige när hon var nio. Hon har många godkända betyg men inte i matte och engelska. Hon planerar att söka till Turismpogrammet till hösten. Hörde till Preparandutbildning.

Ebba, en 18-åring som gick sitt andra år. Precis som Abbe missade hon av olika skäl betyg i nian. Det första året på IV slutade hon efter halva året och började städa. Vid höstterminen kom hon tillbaka, fast beslutsam om att jobba upp sina betyg så att hon kunde börja ett stylistprogram. Hörde till Preparandutbildning.

Eleverna som blivit utvalda kallades till ett möte där också förälder eller vårdnadshavare var med. Flera av eleverna var över 18 och alltså myndiga men föräldrarna var med ändå. Läraren berättade om upplägget, vad man behövde tänka på som exempelvis giltigt pass, och att alla skulle förbereda sig genom att sälja underkläder och strumpor.

När jag tog del av programmet som skickats ut av de bulgariska värdarna undrade jag hur vi skulle orka. Det var omfattande och späckat. Jag hade dock varit med på tillräckligt många lektioner med den lärare som skulle åka med eleverna för att ha tilltro till hans inställning: ”Det ser ambitiöst ut på pappret och det blir säkert tufft. Men vi kommer att förbereda oss och våra elever talar ofta väldigt bra engelska jämfört med andra.”

Land	Flagga	Huvudstad	Storlek (jämför Sverige)	BNP/Capita	Förväntad livslängd Män/Kv	Elever/lärare
Bulgarien		Sofia	1/4 x S	5955	73	
Lettland		Riga	1/7 x S	10320	73	
Portugal		Lissabon	1/5 x S	21031	79	
Slovakien		Bratislava	1/9 x S	15906	75	
Sverige		Stockholm	—	47667	81	

Land	Nativitet	Mortalitet	Befutv.?	Folkgrupper	Religion	Valfritt
Bulgarien	10	14	-4	Bulgare Ungare Romer	ortodox	
Lettland	11	14	-3	Letter Rysar Vitrysar		
Portugal	10	10	0 (+)	Portugiser Brasilianer		
Slovakien	11	10	+1 (+)	Slovaker Romer Ungare		
Sverige	12	10	+2 ++	Ungare		

Före resan träffades läraren och eleverna vid tre tillfällen på extra lektionspass. Jag var med och vi fikade, vi lärde känna varandra (få av eleverna kände varandra), de gick igenom försäljning av underkläder. En viktig del här var att få fakta om de olika länderna som skulle vara med i utbytet. Detta jobbade eleverna med tillsammans i par eller eller tre, och gjorde en sammanställning i ett A3-ark som läraren gjort i ordning.

Begrepp som BNP och mortalitet fick innebörd. Vad kan det betyda att Sverige har åtta gånger högre BNP per capita än Bulgarien? Varför är den förväntade livslängden kortare i vissa länder?

Vi pratade en hel del om EU och gick igenom programmet för utbytet vid flera av träffarna. Läraren översatte och gjorde det begripligt. Vi tyckte alla att det verkade mastigt och läraren betonade att det var bra att veta ungefär hur det är tänkt men sen kan avvikelser förekomma i schemat. Kanske hinner man inte med alla punkter varje dag, sa han. Vi får se hur det blir.

Jag själv funderade ganska mycket över diskussionsämnen och dagsprogrammets ambition och tänkte i mitt stilla sinne att även högskolestudenter och högskolekollegor skulle tycka att diskussionspunkterna var komplicerade och dagsprogrammet digert. Här är exempel på en av dagarna:

DAY TWO (18/03/12) Topic of the day "Islam, Turkey and Europe"

08.30-09.30 – Breakfast

09.30-11:20 – Movie: National Geographic – Islam: Inside The Koran

11.20-11.30 – Short break between the blocks for coffee and tea.

11.30-12.15 – Block 1, "Influences of Islam on the lives of Europeans."

12.15-13.00 – Block 2 "Moral similarities and differences between Christianity and Islam."

13.00-14.00 – Lunch.

14.00-14.45 – Block 3 "Solidarity of Europeans towards other religions."

14.45-15.30 – Block 4 "Pros and cons of accession Turkey in the EU."

15.30-17.40 – Walk to the Mosque and the Church located in Trigrad village. Presentation of the understanding between the religions in this mixed region of Bulgaria.

17.40-18.00 – Short break between the blocks for coffee and tea.

18.00-19.00 – Block 5 "Territorial case with the geographical location of Turkey."

19.00-20.00 – Free discussion on "What I learned during the day." Sum of the team leaders of groups to evaluate the activities of the day.

20.00-21.30 – Dinner.

Exempel på andra dagars topic of the day var "Youth, the crisis, the future", "European integration, the youth, the issues" och "Development, Society and Citizenship". Vissa dagspass var lite lättare med utflykter delar av dagen. Den sista dagen var en heldag i Sofia och dagen före var en resdag dit med buss och sightseeing när vi kom fram, och en 'farewell dinner' på en restaurang. Vad gällde innehållet avdramatiserade läraren och sa att "vi är trygga med varandra" ... "vi är väl förberedda" ... "vi hjälps åt om det är nåt". Han sa också att det säkert var så att "de andra inte heller kan alla ord". Det viktiga sa han var att "försöka förstå ungefär vad det handlar om" och att "man vågar vara med i diskussioner". Och då var det var mycket bra att lära sig vissa ord: similarities, differences, pros, cons, development.... Eleverna skrev ner ord som var bra att kunna och vi pratade om dem.

Mycket tid gick åt till konkreta frågor som hur lång tid det skulle ta att åka bussen från Sofia, hur vi skulle bo, vem som skulle sova med vem, vad man behövde ha med sig, hur maten skulle vara, hur mycket Lev man behövde växla in, hur varmt eller kallt det skulle vara. Det var en uppsluppen och hjärtlig stämning trots att de inte kände varandra. De berättade om sig själva, en var flygrädd, en hade aldrig flugit, bara en hade varit i Bulgarien, men då på en solsemester.

En hel del tid gick också åt till detta, som stod i informationsbrevet till eleverna och deras föräldrar: "Eftersom vi åker i skolans regi är det naturligtvis alkoholfritt. Det gäller även om övriga deltagare dricker alkohol. De flesta andra är i 20 års åldern och representerar inte skolor." Detta tema var uppe flera gånger. Läraren sa att han och jag självklart heller inte skulle dricka något. Han gjorde ingen stor grej av det – det var mer en självklarhet att detta var skolans regler som vi alla följde – "vad de andra gör och resonerar spelar egentligen ingen större roll, det lägger inte vi från vår skola oss i." Eleverna frågade om man inte en kunde smaka på en öl men nej, vi dricker inte när vi åker på en sån här resa.

Förberedelselektionernas aktiviteter gav eleverna koll på ungefär hur det skulle bli. Med hjälp av de organisationsteoretiska begreppen kan man förstå detta som att eleverna, genom dessa handlingar, på olika sätt kopplas till projektet. Redogörelsen av förberedelserna visar en mängd översättningar – programmet översätts (förvisso ord också!), idén om resan översätts, regler översätts. Det handlar dock inte bara om individuella kognitiva kopplingar utan lika mycket om kollektiva sociala: eleverna delar varandras funderingar och nervositet, skrattar, och binds samman känslomässigt.

Med Dewey kan man säga att dessa förebereselseträffar med deltagande och interaktion utgjorde en 'miljö som frigjorde och organiserade deras förmågor' (Dewey, ibid. s.149). Jag kommer att återvända till detta i slutet.

Elevernas erfarenheter och mina observationer

Vi gör här ett hopp i tiden, för att gå rakt på ”hur jäkla roligt det var!”. På väg hem intervjuar jag eleverna när vi sitter på flyplatsen. Nu känner vi varandra väl. De faller varandra i talet om hur roligt det varit. Det var ”jättekul att lära känna de andra deltagarna”, det var ”skitkul att se och en massa nytt och lära sig en massa nya saker”... ”väldigt roligt att prata så mycket med människor från andra länder”... ”väldigt, väldigt roligt att kunna prata engelska på det sättet”... ”väldigt roligt att uppleva en massa nya grejer”... ”mycket lärorikt om Europa”... ”intressant att se landet”... ”ett jättefint land”... och ”jättekul att kunna klara av en sådan här resa”. Flera pratar om hur stolta de är att klara av en sådan här resa.

Jag träffar dem också efter några veckor. Läraren hade med en filmkamera på resan och eleverna hade olika dagar då de varit ansvariga att spela in. Nu ska den ’obligatoriska’ filmen produceras och detta planeras – varje resa dokumenteras som tidigare nämnts som en film. Vad ska absolut med på filmen, frågar läraren. Vilka scener, sekvenser, innehåll? Vad vill du förmedla när du visar den här för andra? Alla ska säga en eller två saker. Det som kommer upp är:

Busstjöt

Lära-namn-leken i snön (som slutade i ett hysteriskt snöbollskrig)...

Utflykterna

Gruppdiskussionerna och redovisningarna

Festkvällen (när vi alla var på en restaurang i Sofia och en av flickorna var med och dansade traditionell dans)

Vanliga samtal (som när man står och röker)

Diplomen (måste vara med, tycker läraren)

Jag får också säga mitt och tycker att den scen när läraren i en gruppredovisning gör ett rollspel av allt och låtsas ringa till Baroso – det måste vara med, tycker jag. Det var ju väldigt underhållande. (Flera deltagare från de andra länderna sa till mig att de tyckte att läraren var ’very engaging’ och ’very funny’. En sade: If I would have had teachers like that I would have liked school much more.)

I min intervju och vid planeringen av filmen är det uppenbart att eleverna inte ägnar särskilt mycket eftertanke alls åt det som var jobbigt, irriterande och ansträngande under veckan. Jag får uttryckligen fråga dem om det och påminna dem. Och min skuggning av veckans aktiviteter bekräftar utan tvekan deras utsagor att de hade jättekul. Men mina fältanteckningar vittnar också om andra händelser. Här följer ett axplock:

Under resan upp hör jag flera säga ”Fan vad jävla jobbigt”, ”Jävla buss”, ”Varför måste han köra så nära kanten” och ”Jag ska aldrig åka hit igen”. De var lika bleka och samlade som jag.

Maten var konstig. Vid den återsamling som läraren hade en kort stund varje kväll var maten ett ständigt tema. Han utmanade några: ”Man måste kanske inte se ut så här? (härmar förskräcklig grimas) när maten serveras?”.

Många andra deltagare drack rejäla mängder varje kväll. Här provades de svenska ungdomarna. När jag och läraren hade gått och lagt oss, blev de bjudna av de andra deltagarna. De berättade för oss att de andra tyckte det var konstigt att de inte fick dricka. ”Det är inte roligt”. ”Nä, men vi har våra regler”- ungefär så löd svaret. De höll sig hela veckan. Och vi fick många historier om hur de andra betett sig – vem som varit fullast, etc. Under veckan blev dock ’våra elever’ alltmer irriterade att det över huvud taget förekom alkohol. ”Det blir så himla tråkigt när några ska bli fulla varje kväll och sen är de bakfulla nästa dag ... och orkar inte riktigt prata eller halvsover när det är presentationer.”

Ett antal gånger ändrades programmet. För flera av våra elever var rycklighet och ändringar något jobbigt. Även jag blir irriterad och otålig när jag inte vet hur det är tänkt. Om jag först måste vänta och sedan måste skynda mig blir jag störd. Ändringar i programmet återkom och var något som togs upp som störande flera gånger under den kortare avstämningsrunda som lärare samlade dem till varje kväll.

Mina fältanteckningar utgörs till stor del av underlag från gruppdiskussioner och redovisningar. Under veckan slås jag gång på gång av det ytterst kompakta programmet. ”Frågeställningarna är svåra, komplexa, gruppdiskussionerna och redovisningarna långa. Många ser ut att tryta mellan varven”, står det i mina fältanteckningar. ”Våra sköter sig exemplariskt”, har jag skrivit.

Vad jag slogs av mest var hur eleverna från Sverige interagerade i diskussioner där olika värderingar framkom. De vågade yttra sig och stå upp för sina åsikter. En ganska hetsig diskussion handlade om hur barn fick eller inte fick behandlas i skolan. ”Såklart måste lärare slå barn som inte lyder”, sa några andra deltagare och fick starka reaktioner från svenskarna som hävdade att det var helt, helt fel. I en annan diskussion hörde jag hur de svenska ungdomarna förde fram mäns rätt till föräldraledighet som något självklart. En annan gång förklarade en av tjejerna vad idén är med svenska skolors anti-mobbningsteam och uttryckte stark upprördhet när hon förstod att det inte hade en självklar motsvarighet i de andra länderna, eller inte nödvändigtvis sågs som något bra. En annan värdeladdad stund – en kritisk sådan - inträffade efter att en film visats om ’hotet av invasionen’ av muslimer i Europa. Såväl statistiken som presenterades som den hotfulla känslan och stämningen med musik och invasions-metaforer berörde oss illa. ”Va fan var det där”, sa en när filmen var slut, och lite senare en annan: ”Det nog inte var så kul för Dunya”. Dunya, med ursprung i mellanöstern sa sammanbitet: ”Jag bryr mig inte, det här är bara dumt.” Några deltagare från andra länder reagerade också. En intensiv diskussion utbröt, och där den svenska läraren påtalade att en av våra deltagare var muslim (den enda i hela sällskapet, när det nya Europa diskuterades!). Luften rensades. Vårdarna bad om ursäkt för valet av film. En av våra ungdomar sa till mig efteråt: ”De känner nog inte så många invandrare”.

Urvalet ovan är ett axplock ur händelser som jag själv såg som kritiska. Eleverna imponerade starkt på mig, hur de kommunicerade på engelska, stod upp för sina åsikter

och stöttade varandra. Det var en tuff vecka med långa pass, svåra ord, krångliga diskussioner, värderingar som luftades som ibland skilde sig markant från deras egna, ibland enformiga redovisningar vid blädderblock, mat som de var ovana vid. Även om några tyckte att det var orättvist och det var ett återkommande tema att de andra fick dricka var de lojala mot skolans alkoholregler. Men det är inte sådana situationer eller provningar som lyfts fram när de berättar om sin resa. Jag får påminna dem om jobbigheter och ge andra infallsvinklar för att få fram ett alternativt narrativ än det ensidigt positiva om ”hur jäkla roligt det var” och ”hur mycket jag lärt mig”, och ”jag önskar vi kunde åka tillbaka och att alla var där”. Och även då jag påmint dem om ett antal jobbiga incidenter och situationer och de konstaterat ”ja fy fan” kan jag inte särskilt länge hålla kvar dem i en diskussion om det som var jobbigt. De vänder diskussionen till roliga incidenter eller skrattar åt saker som var knäppa.

Sammanfattande slutsatser om den lyckade resan ... och några tips!

Att resan blev en så rik och positiv erfarenhet vill jag sammanfatta i följande tre punkter:

- De (som vi säger i Göteborg)’tjötade’! I pauser, under måltider, på kvällarna, under utflykter... Hur är det med det i ditt land, hur säger man det och det, hur mycket kostar cigaretter, vilka band gillar du - och allt mellan himmel och jord. De fick en mångfald av berättelser av hur andra unga hade det i sina hemländer, de upplevde spännande nya saker tillsammans med de andra, gjorde roliga saker tillsammans med dem. De vidgade sina erfarenheter tillsammans med andra - och växte, i en Deweyansk bemärkelse.
- De var förberedda, såväl på programmets form som dess innehåll. De hade lärt sig fakta om länderna och om EU, ord på engelska, och de upptäckte att många andra inte heller kunde uttrycka sig särskilt lätt i diskussioner på engelska. Här är ett intervjuutdrag som visar hur eleverna resonerar om hur förberedelserna:

Elev 1: Vi hade ju de här små lektionerna, när vi gick igenom saker och sånt ... jag tyckte det var ganska bra för då fick man ändå .... Alltså man fick en helt annan insikt. Liksom hur länderna hade det...

Elev 2: ... och man var inte lika osäker. Alltså så skulle vi aldrig ... vi skulle inte gjort sådär (kommunicerat och varit delaktiga) som vi gjorde om inte vi ...

Elev 1: Nej!

Elev 3: ... då skulle vi aldrig fattat nånting ...

De andra, samstämmigt: Nej!

Mot slutet av veckan vågade alla säga saker i diskussionerna. Alla hade deltagit i redovisningar och inför hela gruppen sagt saker på engelska. Det fanns också en stödstruktur ifall de körde fast, de kunde fråga sin lärare eller mig ("Ingrid, kom hit! Vad heter anti-mobbningsteam på engelska?").

- De var delaktiga i ett sammanhang där man inte bara kommunicerade utan också lyssnade på varandras argument. De deltog i svåra diskussioner med många andra som också tyckte det var svåra ämnen. De vågade föra fram sina uppfattningar och var respekterade som jämbördiga av de andra.

Med Dewey kan man – sedan mer än hundra år tillbaka! - ställa frågor om utbildningens mål och funktion i ett föränderligt samhälle. Vad ska skolan syfta till? Vilka förmågor hos ungdomarna ska frigöras och organiseras? Här har jag bidragit med en berättelse om förmågor som organiserades och frigjordes genom en utbytesresa, och de aktiviteter de deltagit i knyter an till många av läroplanens övergripande mål. Denna rapport tjänar på så sätt som en problematisering av att skolors, programs och lärmiljöers 'framgång' baserar sig på betyg i ämnen – och också som en problematisering av att tala om vissa program (och underförstått eleverna där) som 'ett misslyckande'. Den visar att lärarlag som har positiva förväntningar på sina elever möjligheter och inte räds organisatoriska besvär som går bortom ämnesundervisning och reformarbete kan göra stor skillnad. Och att elevers erfarenheter av en utbytesresa som denna ger andra självbilder än vad man hade tidigare.

Inledningsvis framkom att inga internationella utbyten inom Individuella programmet fanns redovisade i Skolverkets rapport om internationella utbyten (Skolverket, 2001). Frågan är vilket utrymme projekt som dessa har genom Gy2011 och de fem introduktionsprogrammen? Om visionen i läroplanen för gymnasieskolan att internationella kontakter och utbildningsutbyte med andra länder ska främjas inte ska vara något enbart för elever i högskoleförberedande och yrkesprogram, så krävs som jag ser det en medvetenhet och vilja från huvudmän och skolledning. Som visats i artikeln innefattar lyckade utbytesresor som denna en omfattande organiseringsprocess, som går bortom organiseringen av olika introduktionsprogram, med ämnesstudier eller praktik.

Vad är då elevernas rekommendationer till lärare som vill ordna internationella utbyten eller åka iväg med sina elever?

- Se till att det är många roliga saker och lära-känna-övningar i början.
- Inte för packat program.
- Försök att inte ändra för mycket i programmet, så det blir ryckigt.
- Förbered programmet.
- Det bästa är om ingen får dricka alkohol. Det är inte roligt för dem som inte dricker om andra dricker varje kväll.
- Pasta! Det gillar alla.

Referenser

- Czarniawska, Barbara (2004). *Narratives in Social Science Research*. London: SAGE publications.
- Czarniawska, Barbara (2005). *En teori om organisering*. Lund: Studentlitteratur.
- Czarniawska, Barbara (2007). *Shadowing and Other Techniques for Doing Fieldwork in Modern Societies*. Malmö: Liber.
- Czarniawska, Barbara (2011). Skuggning i fältarbete. I G. Ahrne & P. Svensson (Red.), *Handbok i kvalitativa metoder* (s. 104-117). Malmö: Liber.
- Dewey, John (1916/1999). *Demokrati och utbildning*. Göteborg: Daidalos.
- DS U2009/5552/G. *Särskilda program och behörighet till yrkesprogram*. Utbildningsdepartementet.
- Forsberg, Eva (2008). Framtidsvägen – en huvudled eller skiljeväg? *Utbildning & Demokrati*, 17, s. 75-98.
- Forsberg, Eva (2011). Kunskapssyn i omvandling. I T. Englund, E. Forsberg & D. Sundberg (Red.), *Vad räknas som kunskap?* (s. 225-241). Stockholm: Liber.
- Gymnasieförordningen*, SFS 2010:2039.
- Henning Loeb, Ingrid & Lumsden Wass, Karin (2011). Internal marketisation and teachers defending their educational setting – Accounting and mobilisation in Swedish upper secondary education. *Education Inquiry*, 2 (4).
- Henning Loeb, Ingrid & Lumsden Wass, Karin (2012). Vad är Yrkesintroduktion och hur kan det utformas? I I. Henning Loeb & H. Korp (Red.), *Lärare och lärande i yrkesprogram och introduktionsprogram* (s. 199-214). Lund: Studentlitteratur.
- Hill, Margreth (2012). Att få tid att finna sin styrka. I I. Henning Loeb & H. Korp (Red.), *Lärare och lärande i yrkesprogram och introduktionsprogram* (s. 183-198). Lund: Studentlitteratur.
- Hugo, Martin (2007). *Liv och lärande i gymnasieskolan: En studie om elevers och lärares erfarenheter i en liten grupp på gymnasieskolans individuella program*. Jönköping: HLK.
- Hultqvist, Elisabeth (2001). *Segregerande integrering. En studie av gymnasieskolans individuella program*. (Studies in Educational Sciences 38) Stockholm: HLS Förlag.
- Lindberg, Kajsa (2002). *Kopplandets kraft. Om organisering mellan organisationer*. Göteborg: BAS.
- Lindberg, Kajsa (2003). Organisering mellan organisationer. Vårdkedja som handlingskedja. GRI-rapport, 2003:5. <http://hdl.handle.net/2077/3008>
- Lindberg, Karsa & Czarniawska, Barbara (2006). Knotting the net of action, or organizing between organizations. *Scandinavian Journal of Management*, 22, s. 292-306.
- Läroplan för de frivilliga skolformerna, Lpf94*
- Läroplan för gymnasieskolan 2011*

- OECD (2004). *Education Policy Analysis*. 2004 Edition. Swedish summary.
www.oecd.org/dataoecd/22/57/34979702.pdf
- Polkinghorne, Donald.E. (1987). *Narrative Knowing and the Human Sciences*.
Albany, NY: State University of New York Press.
- Prop. 2009/10:165. *Den nya skollagen – för kunskap, valfrihet och trygghet*.
Skollagen, SFS 2010:800.
- Skolverket (2002). *Upplev och utforska – om internationella utbyten i skolan*.
<http://www.skolverket.se/publikationer?id=940>
- Skolverket (2011). Introduktionsprogram. Stödmaterial.
<http://www.skolverket.se/publikationer?id=2601>
- Skott, Pia (2009). *Läroplan i rörelse. Det individuella programmet i möte mellan nationell utbildningspolitik och kommunal genomförandepolitik*. Uppsala: Uppsala Studies in Education.
- SOU 2008:27. *Framtidsvägen – en reformerad gymnasieskola*.
- Wingård, Mikael (2011). *Arenor för lärande: Lärares erfarenheter av internationella skolutbyten om miljö och hållbar utveckling*. Uppsala: Kulturgeografiska institutionen, Uppsala universitet.